

De Uurwerkmakerskunst in Friesland.

Een bezoek aan het Britsch Museum te Londen, in den zomer van 1922, bracht mij op het spoor van eene belangrijke tak van kunstnijverheid, die kort na het jaar 1600 te Leeuwarden gebloeid moet hebben. Ik vond daar namelijk een paar kunstig bewerkte horloges van Leeuwarder „cleyen uurwerkmakers” uit het begin van de 17e eeuw. Dit was mij een aanleiding om bij elkaar te zoeken, wat ik aan belangrijks op dit gebied betreffende Friesland kon vinden.

Waar dit terrein nog geheel onontgonnen lag, moest ik naar verschillende bronnen rondzien en deze, voor zoo veel mijn tijd mij dit toeliet, nasnuffelen. Ik begrijp zeer goed, dat ik daarmee volstrekt niet alles heb kunnen vergaren, wat er nog te vinden is en wil daarom dit opstel gaarne slechts beschouwd zien als eene bijdrage over deze stof. Deze bijdrage heeft echter het voordeel dat, wat gevonden kon worden, grootendeels nieuw is en dat, wat er nog verder te vinden is, thans gemakkelijk bij het nu reeds bekende gevoegd kan worden. Ik wrek dan ook ieder op, die nog iets merkwaardigs betreffende de oude uurwerkmakerskunst in Friesland bezit of weet, daarvan afstand of opgave te doen aan het Friesch Museum. Geschriften en papieren van oude uurwerkmakers, hunne eigenaardige werktuigen, fragmenten van uurwerken en al dergelijke zaken, welke voor particulieren weinig waarde hebben en die bij verervingen en verhuizingen zoo licht verdwijnen, vinden in het Museum een veilige bewaarplaats. Ik was tengevolge van mijn snuffelen op dat gebied reeds zoo gelukkig sommige dezer voorwerpen van hun ondergang te redden, zooals uit het hierna volgende zal blijken.

Minstens even welkom zullen voor het Museum zijn de

Friesche klokken en horloges, die de namen hunner makers nog steeds met eere op hunne wijzerplaten en in hunne werken vertoonen. Ik kan mij echter best begrijpen, dat de gelukkige bezitters daarvan deze stukken als een levensvreugde bij en om zich willen houden, liever dan ze in een museum te doen opbergen. Ik zou dan echter willen vragen, laat ze fotografeeren zoo goed en zoo duidelijk mogelijk en stuurt zoo'n foto met eene goede beschrijving van het stuk naar het Friesch Museum. Op die manier zou dan het „Archief der oude uurwerkmakerskunst in Friesland” zoo volledig mogelijk kunnen worden opgeborgen.

De bronnen, waaraan ik mijne gegevens ontleend heb, waren van zeer verschillenden aard.

In de eerste plaats heb ik getracht oude uurwerken in mijn omgeving op te zoeken. Verder heeft mijne vrouw zich verdienstelijk gemaakt om gegevens te verzamelen: uit de advertentiekolommen van de Leeuwarder Courant van haar begin (1752) af; uit oude dagboeken en uit eenige honderden catalogi van kunstveilingen in Holland en in het buitenland gehouden. Vervolgens heb ik inlichtingen gevraagd aan onze archivaresses mejuffrouw R. Visscher en aan de Burgemeesters te Harlingen, Bolsward, Sneek, Franeker, Dokkum, Grouw en Joure en ten slotte heb ik mij gewend tot eenige Directeuren van Musea, binnen- en buitenlandsche liefhebbers van uurwerken en andere belangstellenden. Gaarne betuig ik mijnen dank aan allen, die mij hierbij behulpzaam hebben willen zijn en mij gegevens hebben verschaft.

De vroegste toepassingen van uurwerken, die door mechanische kracht (gewichten, veeren enz.) voortbewogen, het uur van den dag aangaven, zijn in Friesland evengoed als elders geweest die, welke in torens en andere openbare gebouwen werden aangebracht.

Reeds uit de 14e eeuw zijn hiervan verscheidene voorbeelden uit steden in Italie, Frankrijk, Duitschland en En-

geland bekend. Ook Holland moet toen reeds zijn torenklokken gehad hebben, daar Johannes Lietuyt en Johannes en Wilhelmus Uneman „orologiers” in 1368 van Delft naar Engeland werden geroepen en daar bijzondere bescherming genoten.¹⁾

Het oudste mij bekende uurwerk in Nederland, was een uurklok in de Abdij Lidlum in Friesland, die de 21e Abt van dat Klooster, Hesselus, (1422—1430) aldaar liet aanbrengen.²⁾

In het laatst van de 15e eeuw worden in verschillende steden in Nederland uurklokken vermeld. Ook klokken spelen (carillons) kwamen toen reeds voor. Het oudste schijnt dat van het Klooster Egmond geweest te zijn, doch ook in Aduard en andere kloosters van het Noorden werden ze, speciaal in navolging van dat in den Martinitoren te Groningen, aangebracht.³⁾

In de 16e eeuw zullen openbare uurwerken ook in de Friesche steden wel algemeen in gebruik geweest zijn. Zoo spreken twee ordonnantiën in het Archief van de stad Franeker, respectievelijk van 1597 en van 1608, over het aanbrengen van „een nieuwen uurwerkswijzer aan de Oostkant van den grooten toren” en over „de bediening des uurwerks der universiteit aldaar.”⁴⁾ Er waren toen dus in het stadje Franeker ten minste reeds twee openbare uurwerken. Blijkens een specificatie dd. 9 Maart 1661 aanwezig in het Gemeente-archief van Harlingen is het klokkenspel aldaar toen geleverd door François Hemony van Amsterdam, terwijl te Leeuwarden in de Nieuwe toren in 1686 een nieuw klokkenspel geplaatst werd,⁵⁾ dat

1) F. J. Britten. *Old Clocks and their makers*. 4th. ed. pag. 27.

2) *Oudheden en Gestigten van Vriesland*. II bl. 185

3) W. Moll, *Kerkgesch. v. Nederl. vóór de Hervorming* II, 3e stuk bl. 144.

4) I. Telting, *Register v. h. archief v. Franeker*. 1867, nos. 346 en 552.

5) J. C. Singels, *Inventaris van het archief der Stad Leeuwarden*. 1893 no. 380.

thans een plaats heeft gevonden in den koepel boven het Raadhuis.

Deze uurwerken bestonden hoofdzakelijk uit smeedwerk en het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat het gilde waartoe deze handwerkslieden behoorden de „grosmeden en uurwerkmakers” omvatte, zooals blijkt uit het archief van Franeker ¹⁾ of zooals het stadsrecht van Sneek ze noemt „de smeden en alle anderen metten hamer werkende”. ²⁾ In Sneek waren onder dit gilde in het begin der 16e eeuw zelfs de goudsmeden begrepen, ³⁾ ofschoon dezen van 1600 af aldaar reeds een afzonderlijk gilde, dat der goud- en zilversmeden vormden. ⁴⁾

Ook de Bolwarder gildebrief van 1587 geeft regelen voor de uurwerkmakers en omschrijft de gildeproef in de volgende woorden:

„Ende een Uhrwerckmaker sal een uhrwerck connen maecken mit sijn behoerlicke raderen, holdende pertinentelicken sijn uhren”.

De eerste meester, die hier de proef deed was „Hannes Pytters, Meyster Slotmaker en Uhrwerckmaecker in den jare 1609”. ⁵⁾

Naast de vorenbedoelde „groot uurwerkmakers” waren er hier, althans sinds het laatst van de 16e eeuw, ook reeds „cleyn uurwerkmakers”, die huisuurwerken (klokken) en zakuurwerken (horloges) maakten.

Zakuurwerken zijn, als een natuurlijke ontwikkeling van de sinds de 14e eeuw bekende tafel- en andere verplaatsbare klokken, voor het eerst gemaakt in het begin van de 16e eeuw. De schrijvers uit de verschillende landen zijn het er niet over eens waar ze werden uitgevonden, doch

1) Register v. h. Archief van Franeker nos. 1843 en 1951.

2) A. S. Miedema. Het Sneeker Stadsrecht 1895, bl. 118.

3) aldaar bl. 122.

4) aldaar bl. 118/9.

5) Het Gildewezen te Bolsward door M. E. v. d. Meulen in de Friesche Volksalmanak v. 1892 bl. 3 *noot*, bl. 28 en bl. 30 *noot*.

vast staat, dat reeds in het midden en de tweede helft der 16e eeuw in Frankrijk (Blois, Parijs, Lyon, Rouaan enz.) zoowel als in Duitschland (Augsburg, Neurenburg, Regensburg) verscheidene bloeiende centra van de kunst der klein uurwerkmakers gevonden werden.

Het ligt voor de hand, dat deze kunst zich vandaar naar Noordelijker landen verspreid heeft. Voor Friesland is daarbij eenerzijds te denken aan de vele staatkundige en persoonlijke betrekkingen, die deze provincie in de 16e eeuw met Zuid-Duitschland gehad heeft, doch anderzijds aan de immigratie hier te lande van Franschen, die om der geloofswille hun vaderland in het laatst van de 16e eeuw moesten verlaten.¹⁾

Bij eene vergelijking der vroege horloges van de Leeuwarder meesters, met die van de buitenlandsche, is vooral veel overeenkomst met die uit de centra Parijs en Blois in het oog springend.

LEEWARDEN.

Nadat in het laatst van de 16e eeuw, ook Friesland zich met de andere Vereenigde Provinciën van Spanje had losgemaakt en de succesvolle opstand tegen den vroegeren overheerscher voor de jonge Republiek de gunstige economische toestanden schiep, die den onmisbaren bodem vor-

¹⁾ W. Eekhoff merkt in zijn geschiedkundige bibliographie van Leeuwarden (bl. 421) op, dat in het begin van de 17e eeuw vele Fransche handwerkslieden zich te Leeuwarden vestigden, zooals blijkt uit de burgerboeken. Ook blijkt uit de doopacten der Protestanten te Blois, een der Fransche horlogemakerscentra tusschen 1598 en 1622, dat uurwerkmakers aldaar protestant waren (zie *La collection Spitzer. Tome V p. 30*). In Zwitserland werd de immigratie van Fransche horlogemakers, speciaal na den St. Bartholomeus-nacht (1572) en na de herroeping van het edict van Nantes (1685) en het daardoor overbrengen van de horlogemakerskunst, aangetoond door A. Babel in zijn „*Histoire Corporative de l'Horlogerie (Les métiers dans l'ancienne Genève)*” 1916 bl. 35/6.

men waarop kunsten en wetenschappen tot bloei kunnen komen, werd na den dood van Prins Willem de Eerste diens neef Graaf Willem Lodewijk van Nassau tot Stadhouder dezer Provincie benoemd.

Aan Leeuwarden viel daarbij het voorrecht te beurt, dat de stadhouder hier zijn hof vestigde en dat de hofhouding van dezen tak der Oranjes hier tot in de tweede helft der 18e eeuw gevestigd bleef.

In denzelfden tijd, waarin te Leeuwarden het stadhouderlijk hof gevestigd werd, werd Franeker tot het centrum van wetenschap in Friesland bevorderd (1585) en kon deze positie ruim twee eeuwen lang behouden.

Deze twee belangrijke factoren hebben zeker niet nagelaten op de geschiedenis van kunsten en wetenschappen in Friesland een eigen stempel te drukken.

Want al moge de hofhouding der Friesche Stadhouders en de daaromheen saamgetrokken kring van Friesche adellijke en patricische geslachten, tegenover de, onder sterke Engelsche en Fransche invloeden staande, meer verfijnde zeden van het Haagsche hof zeer eenvoudig schijnen, toch zouden wij den daarvan uitgegane krachten invloed op de beoefening der kunst in onze stad moeilijk kunnen overschatten. Zonder dien invloed zou er geen plaats hier geweest zijn voor een schilder als Wijbrand de Geest; zou er geen aanleiding geweest zijn voor den boek- en prentdrukker Claude Fontaine om uit Parijs naar hier te komen; zouden er niet voldoende opdrachten geweest zijn voor kunstenaars, als die uit de zilversmid-familie van der Lely; zouden vele andere kunstenaars en kunstnijveren hier geen bestaan gevonden hebben en zou dus ook het Friesch Museum niet geworden zijn tot wat het nu is, een van de rijkste provinciale musea.

Zonder de hoogeschool van Franeker zou ook de wetenschap in Friesland op belangrijk lager peil zijn gebleven; zouden er minder heldere koppen hier gelegenheid gehad hebben om ook buiten hunne provincie roem in te oogsten; zou onze rijke Provinciale Bibliotheek — waarvan de

eerste kern gevormd werd door de belangrijke bibliotheek uit het in 1843 opgeheven Athenaeum te Franeker — niet zijn geworden, tot wat ze nu is.

Een universiteit in een klein landstadje als Franeker mag ons — die gewend zijn aan veel grootere steden, dan waaraan de 17e- en 18e-eeuwer ooit gedacht zal hebben — een paskwil lijken; het feit echter, dat reeds vóór 1600 de Franeker Hoogeschool bezocht werd door vele buitenlanders geeft blijk, dat de roem dezer Hooge School tot ver buiten de landpalen verbreid was.¹⁾

Het zal ons blijken, dat die bovengenoemde factoren reeds in het eind der 16e eeuw te Leeuwarden toestanden hebben geschapen, die gunstig waren voor de ontwikkeling van een zoo hoge trap in de uurwerkmakerskunst, als in Nederland nauwelijks vermoed zou kunnen worden.

Verwant aan de vroege zakuurwerken waren de zakzonnenuijzers, de astrolabia en andere mathematische instrumenten.

De oudste astrolabia (een soort geometrische instrumenten) dateeren uit het laatst van de 15e eeuw. Ze zijn meest in brons of koper uitgevoerd en zijn door de ornamentale vormen der verschillende onderdeelen en het fraaie graveerwerk vaak juweeltjes van oude kunstnijverheid. Door hunne wetenschappelijke en artistieke verdiensten wisten ze zich gedurende de geheele 17e en 18e eeuw te handhaven.

Ook het Friesch Museum bezit een kleine afdeeling dezer instrumenten, waaronder een koperen astrolabium, blijkens de er op aangebrachte inscriptie vervaardigd door „P. GUALTHERI, Matheseos Studiosi A^o 1606 Leouardiae” (afb. 1). Het Latijnsche opschrift bewijst bekendheid met de laatste

¹⁾ Zie ook „Het dagboek van een Hongaarsch student 1714-16” door Prof. Dr. Géza von Antal in Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudh.k. 1922 bl. 91, waar o.a. vermeldt wordt, dat te Franeker meer dan 1200 Hongaren gestudeerd hebben, in sommige jaren meer dan 20 tegelijk.

ontdekkingen van den Deenschen sterrekundige TYCHO BRAHE, in 1546 te Knudstrup geboren, in 1601 te Praag overleden.¹⁾

PIBO GUALTHERI of PYBE WOUTERS zooals hij in het dagelijksch leven (b.v. in de doopacten zijner kinderen) heette, was omstreeks 1580 te Franeker geboren. Hij heeft blijkbaar aan de Hoogeschool in zijn geboortestad mathematica gestudeerd en trouwde in 1603 te Leeuwarden. In dat jaar was hij „clercq van den Rentmeester generaell”, in 1631 was hij landmeter en hield hij zich bezig met het opwerpen en beantwoorden van geometrische quaesties.²⁾ Aan hem wordt ook de vervaardiging van den bekenden globe-beker van het jaar 1607 toegeschreven,³⁾ die door de pachters van de, aan de stad Franeker behorende landerijen op het Bildt, aan gemelde stad werd geschonken en nog aldaar op het stadhuis bewaard wordt.

De mathematica werd van 1598 tot 1635 aan de Franeker Hoogeschool gedoceerd door den, ook in het buitenland bekenden Professor Adriaan Metius. Deze had een gedeelte van zijn opleiding genoten aan het Observatorium Uraniënborg van Tycho Brahe, wiens naam wij op ons astrolobium aantreffen.

Reeds in 1611 had Metius een verzameling instrumenten

1) Catalogus Friesch Museum 1881 no. 568. Koperen astrolobium waarop het volgende opschrift: „Stellae Ratione Magnitudinis hic Appositae Asteriscus Distinctae Cernuntur Loca Vero Cuspidibus Indicanur Verificata Ad Annum Christi 1600 Secundum Observationes eximij illius Astronomiae Instauratoris Tychonis Brahe Nobilis Dani Dmi de Knudstrup designatas, Opera et impensis P. Gualtheri Matheseos Studiosi Aº 1606 Mense Decembri Leouardiae”. Dit en eenige andere mathematische instrumenten, in den Catalogus alle in verband gebracht met de voormalige Academie te Franeker, werden bij de oprichting aan het Museum geschonken door Dr. J. G. Ottema.

2) De Stedelijke Bibliotheek van Leeuwarden door W. Eekhoff, 1870, bl. 113.

3) Catalogus Friesch Museum 1908, no. 718.

aangelegd en in 1639 na zijn dood kochten Curatoren van de Hoogeschool „enige instrumenta mathematica, bij wijlen Metius naergelaten”.

Waar de astrolabia en dergelijke mathemetische instrumenten zeer nauw verwant zijn met de vroeg 17e eeuwse astronomische horloges, kan dus wel aangenomen worden, dat de mathematica te Franeker gedoceed, een der krachtigste hulpmiddelen en drijfveeren was, waardoor deze kunst bevorderd werd. Zoo was ook Jan Pieters van der Bildt, aan wien in 1754 de zorg van „'s Landschaps instrumenten” werd opgedragen, eerst klok- en horlogemaker te Leeuwarden en te Franeker geweest en was hem in de laatste stad ook de zorg voor het uurwerk op den toren van de Academiekerk opgedragen.¹⁾ Van hem bezit het Friesch Museum een kleine telescoop.²⁾

Ook in het laatst van de 18e eeuw blijkt weer van gelijke samenwerking, toen de Franeker Hoogleeraar J. H. van SWINDEN zich zoo zeer interesseerde voor het Planetarium van den Franeker wolkammer EISE EISINGA en de astronomische klokken van den Harlinger uurwerkmaker Tjeerd Radsma.³⁾

Tot in het midden van de 19e eeuw vinden wij nog sporen van dezelfde kennis en liefhebberij voor astronomische uurwerken onder de Friesche bevolking. In het Friesch Museum treffen wij n.l. aan twee fraaie en ingewikkelde koperen uurwerken door den Beetgumer molenmaker R. B. Gelder in 1853 en door zijn zoon Beert Joh. Gelder, waarschijnlijk eenigen tijd daarna, gemaakt.⁴⁾

De eerste vermelding van een horlogemaker in het

1) Frieslands Hoogeschool te Franeker door Mr. W. B. S. Boeles, Uitg. Friesch Gen. 1879 I, bl. 417; III bl. 70—75.

2) Catalogus Friesch Museum 1880, no. 570.

3) J. H. van Swinden. Volledig beweeglijk Hemels-Gestel door Eise Eisinga. 1e druk Franeker 1780, 2e druk 1824, 3e druk 1851.

4) Catalogus Friesch Museum 1908, no. 34 en 35.

archief van Leeuwarden betreft: „WIJBE WIJBRANDTSZN CLEYN UURWERCKMAKER van SNEEK”, die hier in 1601 als burger werd ingeschreven.¹⁾

Personen van den naam WIJBRANDTS of WIJBRANDI — welke beide namen genitieven zijn en dezelfde betekenis hebben n.l. zoon van WIJBRAND — komen reeds vroeg in de 16e eeuw te Leeuwarden voor. In 1508 was hier DODO WIJBRANDI prebendarius van het leen in OLDEHOVE,²⁾ in 1511³⁾ wordt hier als burger genoemd een ALBERTHIEN OTTEN WIJBRANDI, in 1561 was er een JACOB WIJBRANDTS, of verlatijnscht JACOBUS WIJBRANDI, burgemeester alhier.

Van WIJBE WIJBRANDTSZN of WIJBRANDI was aan den bekenden Engelschen schrijver F. J. BRITTEN een werkstuk bekend, dat door hem op het jaar 1610⁴⁾ werd gedateerd.

Niet onwaarschijnlijk is dit hetzelfde horloge, dat thans bewaard wordt in het Museum WILLET-HOLTHUIJSEN te Amsterdam en aldaar gedateerd is omstreeks 1600.⁵⁾

Dit van zilver en koper vervaardigde astronomische horloge is van het ei-vormige type, dat speciaal in de tweede helft van de 16e en de eerste helft van de 17e eeuw voorkomt. De buitenkast (afb. 2) is zoowel aan de voor- als aan de achterzijde bewerkt naar een gravure van Johann Theodor de Bry, een bekend ontwerper van ornamenten voor sierkunstenaars, die in het laatst der 16e- en begin der 17e eeuw te Frankfort aan de Main werkzaam was.

Een gelijksoortige gravure (echter fijner bewerkt) komt

¹⁾ Deze en volgende gegevens uit het archief van Leeuwarden zijn mij verschaft door mej. R. Visscher, archivaresse, alhier.

²⁾ De archieven van het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden, door Mej. R. Visscher, 1921, bl. 283.

³⁾ Register van den Aanvang van 1511, I bl. 16.

⁴⁾ Zie de lijst van oude klok- en horlogemakers in F. J. BRITTEN'S: OLD CLOCKS and THEIR MAKERS, OP DEN NAAM W. VIBRANDI.

⁵⁾ Catalogus 1901, no. 58.

voor op een horloge in de collectie PAUL GARNIER¹⁾ in het Louvre, gedateerd uit het laatst van de 16e eeuw en waarvan het werk gesigneerd is „J. BARBERET à PARIS”

De heerschende mode in de ornamentkunst had dus ook reeds vrij spoedig zijn weg naar ons provinciestedje gevonden. Op de beweegbare wijzerplaat met één wijzer is in het midden een soort zonnestelsel gegraveerd, omringd door vier cirkels, waarop o.a. de twaalf uursijfers, de dagen van de maand en de teekens van den dierenriem aangegeven zijn (afb. 3). Geopend aan de achterzijde bevat het deksel aan den binnenkant een soort astrolabium. Het werk met sierlijke kloven op gegraveerde plaat draagt de inscriptie W. VIBRANDI LEOVARDIAE FECIT (afb. 4).

In de aantekeningen van den historieschrijver S. A. Gabbema wordt, op het jaar 1626, van onzen uurwerkmaker nog vermeld, dat hij in belangrijke zaken wel geraadpleegd werd door den Stadhouder Ernst Casimir. Ook was hij „Vermaner bij de Doopsgezinden” alhier.²⁾

Een tweede uurwerkmaker uit dit geslacht is blijkbaar JACOB WIJBRANTS, van wiens hand zich een horloge bevindt in het BRITSCH MUSEUM (MEDIAEVAL ROOM).

Dat horloge is van achtkantigen vorm en gesloten in een kast van kristal. Het wordt in het Britsch Museum gedateerd als uit omstreeks 1630 à 1640. De tijd wordt aangewezen door één enkelen wijzer. Het werk van dit horloge is ook door zeer fraaie kloven beschermd en gesigneerd: „JACOB WIJBRANTS LEOWARDIAE” (afb. 5 en 6).

Ik vermoed, dat een klein rond horloge, behoorende tot de collectie van den heer en mevrouw EMILE BLOCH te Parijs, ook van dezen meester is. Dit horloge, dat voorkwam op de tentoonstelling van uurwerken, in 1921 gehouden in het MUSEUM GALLIERA te Parijs, wordt in den catalogus uit de tweede helft van de 17e eeuw gedateerd

¹⁾ „Catalogue de la Collection Paul Garnier au Louvre”, 1917, bl. 27, afb. no. 10.

²⁾ S. Blaupot ten Cate, Geschied. d. Doopsgezinden in Friesland. 1839 bl. 146.

en aldaar opgegeven als te zijn geteekend: „JACOB WILBRANDT LEEUWARDEN” ¹⁾

Een derde uurwerkmaker te Leeuwarden in dezen vroegen tijd is geweest „COENRAD JACOBS”, van wiens hand een horloge bewaard is, in het Britsch Museum en aldaar gedateerd wordt omstreeks 1600 à 1610.

De wijzerplaat hiervan heeft (afb. 7) groote overeenkomst met die in het horloge van zijn stadgenoot WIJBE WIJBRANDTSZN. (afb. 3). Het geopende werk (afb. 8) heeft echter meer gelijkenis met dat van Jacob Wijbrants (afb. 6).

Het is gesigneerd „COENRAD JACOBS LEOVARDIAE”. De voor naam Coenrad is niet Friesch en zou het dus mogelijk zijn, dat deze meester van Holland naar hier gekomen is, te meer, waar hij in het Leeuwarder archief niet te vinden was.

Waar, zooals wij ook in de volgende eeuwen zullen zien, de uurwerkmakerskunst veelal van vader op zoon werd overgedragen en wij dus telkens families van deze kunstenaars aantreffen, is het dan ook zeer wel mogelijk, dat onze Coenrad een broer is van den klein-uurwerkmaker Jan Jacobs van Haarlem. Van deze werd een horloge aangetroffen in de beroemde verzameling van den Prins SOLTJKOFF, volgens den catalogus ²⁾ gedateerd 1560. Een ander horloge van dezen meester, toegeschreven aan het begin van de 17e eeuw, kwam voor in de veiling van de verzameling PAUL GARNIER. ³⁾

Ook van een vierden vroeg 17e-eeuwschen Leeuwarder uurwerkmaker heb ik twee horloges kunnen opdiepen.

De vermelding van een „antiek horologie in ovalen vorm” gesigneerd „J. SILLEMAN FECIT LEEUWARDEN” in den catalogus van de Historische Tentoonstelling te Leeuwarden in 1877 gehouden, deed mij op het spoor van dezen mees-

¹⁾ Catalogue de l'Exposition, bl. 36, no. 10.

²⁾ „Collection Archéologique du Prince Pierre SOLTJKOFF-Horlogerie p. PIERRE DUBOIS”, Paris 1858, bl. 121.

³⁾ „Catalogue de la vente à l'Hotel Drouot, Paris 18—23 Decembre 1916”, no. 115.

ter komen. Verdere nasporingen te Parijs ¹⁾ brachten voor mij twee zijner werkstukken in de collectie Garnier in het Louvre aan het licht.

Het eene, in den catalogus van 1917 beschreven onder no. 55, is van ovalen vorm, uitgevoerd in verguld koper en rijk met graveerwerk versierd. Het heeft een astronomisch uurwerk, veel gelijkende op dat van Wijbe Wijbrandts en evenals dataaanzijgende de maanden, data, dagen en stand van de maan. Ook de kloof, die de achterkant van het werk siert, is zeer artistiek gegraveerd en à jour bewerkt.

Het wordt in den catalogus gedateerd uit de eerste helft van de 17e eeuw en is geheel gelijk gesigineerd als dat in 1877 te Leeuwarden geëxposeerd, zoodat het niet onwaarschijnlijk hetzelfde werkstuk is (afb. 9, 10 en 13.) Het andere horloge van dezen meester, in dezelfde collectie in het Louvre, is van ronden vorm en vervaardigd van bergkristal, gemonteerd met verguld en gegraveerd koper. Kast en deksel zijn gelobd met twaalf uitbuigingen ter plaatse van de uursijfers. De verdeeling van de astronomische wijzerplaat is soortgelijk aan die van vorige horloges. Het werk is geteekend: „J. SILLEMAN fecit Léwardé” (afb. 11 en 12.)

De catalogus dateert ook dit horloge uit de eerste helft van de 17e eeuw en wijdt, naar aanleiding van de zeer verzorgde en artistieke versiering, eenige vriendelijke woorden aan dezen meester en aan de stad waar hij werkzaam was. ²⁾

¹⁾ In 1921 werd in het Museum Galliera te Parijs eene tentoonstelling van uurwerken gehouden. Toen ik mij tot den Directeur van dat Museum wendde verwees deze mij naar den heer Edouard Gélis, den inrichter van de retrospectieve afdeeling dezer tentoonstelling. De heer Gélis, die zelf horlogemaker is en tevens zeer verdienstelijk verzamelaar, verschaftte mij op de meest welwillende wijze een groot deel van de hier verwerkte gegevens. Gaarne breng ik hem daarvoor een woord van welgemeenden dank.

²⁾ „Catalogue de la Collection PAUL GARNIER (Musée National du Louvre)” 1917, nos. 55 en 56.

„Leeuwarden, chef-lieu du pays des Frisons, vieille ville déjà

In het archief is de naam van dezen klein-uurwerkmaker nog niet gevonden. Het is niet onmogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat hij als vreemdeling naar hier gekomen is. De spelling van den plaatsnaam op de laatste inscriptie doet daarbij denken aan een der landen, waar Fransch gesproken wordt. In overeenstemming daarmee is wellicht te zoeken in de richting van de Fransch-Zwitsersche Jura, in de eerste helft van de 17e eeuw eveneens reeds een centrum van horlogemakerskunst.

Een rond horloge van bergkristal met verguld koper, in ronden gelobden vorm met twaalf uitbuigingen boven de uursijfers, van den horlogemaker DENIS BORDIER uit de omgeving van Genève¹⁾ is van opvatting gelijkvormig aan dat van onzen Leeuwarder meester en bewijst dat beide meesters vrij zeker eenzelfde school doorlopen hebben. Een horloge van bergkristal in de veiling van de collectie Paul Garnier geteekend: „Silliman à Neuchâtel” waarschijnlijk uit het midden van de 17e eeuw zou van een familie-lid van zijn Leeuwarder naamgenoot kunnen zijn.²⁾

Het is een interessante vraag of Silleman misschien de meester geweest is, die deze oorspronkelijk zeker uitheemsche industrie naar Leeuwarden — de Friesche Hofstad — heeft overgeplant, of wel, dat hij naar hier gelokt is, omdat hij een reeds bestaand kunstcentrum van zijn vak hier vond. Ik ben echter overtuigd, dat al moge het laatste het geval geweest zijn, ook dan naar een vreemdeling gezocht moet worden, die deze kunst middellijk of onmiddellijk naar hier overbracht, in het laatst van de 16e eeuw. Een import via Holland (bijv. Haarlem, zie hiervoor sub

„importante au Xlle siècle, par son commerce, était un centre „important pour l'orfèvrerie. A en juger par l'exécution soignée „de cette montre, dans toutes ses parties, Silleman devait être „un artiste remarquable”.

1) Catalogue coll. Paul Garnier 1917, no. 46.

2) Catalogue de la vente, no. 192.

Coenrad Jacobs) is daarbij volstrekt niet uitgesloten.¹⁾

De uitvindingen en verbeteringen die in den loop der 17e eeuw door uurwerkmakers in verschillende landen op hunne horloges werden toegepast, maakten gaandeweg een anderen vorm hiervoor verkieslijk. De zeer artistieke groep kunstnijveren, waartoe de hiervoor gemelde behoorden, gaf aan hunne werkstukken allerlei vreemde vormen: als ovaal, achthoekig, twaalfvoudig gelobd, kruis-, boek-, bloem-, doodskopvormig enz. De werken bevatten bovendien vaak, in navolging van de oude zak-zonnewijzers allerlei zon-, maan- en tijdrekenkundige gegevens.²⁾

1) Buiten de Leeuwarder Meesters vond ik slechts de volgende horlogemakers van vóór 1650 in Nederland:

a. te Haarlem: JAN JACOBS, met twee horloges, toegeschreven aan 1570 en begin der 17e eeuw. Zie hiervoor bladzijde 240.

S. KOSTER, zeer groot eivormig horloge van pl.m. één decimeter grootste middellijn gedateerd 1575 in het Museum van tijdmeetkunde te Amsterdam.

MATTIJS BOCKEL, ovaal horloge van 1610, in het South Kensington Museum (Britten i. v.)

b. te Amsterdam: HANS CONRAD D'ELCHINGER 1620, acht hoekig kristallen horloge (collection Spitzer V bl. 55 no. 10). Vgl. Britten i. v. Etchinger, horloge van pl.m. 1650 in het Britsch Museum.

JACOB DUCIMIN, ovaal horloge pl.m. 1625, respectievelijk in de collecties Spitzer, Marfels en Pierpont Morgan (coll. Spitzer V bl. 57 no. 20). Wellicht is de juiste spelling DUCHEMIN en is de meester afkomstig van en verwant aan een horlogemakersfamilie van dien naam te Rouaan.

BOCKELS, wekker-horloge pl.m. 1640 in de Roskell collectie (Britten i. v.)

CARL BAUER, horloge in den vorm van een kruis van omstreeks 1650 (Britten i. v.)

c. te 's-Gravenhage: JAN JANSE BOEKETT, ovaal horloge pl.m. 1610 (Britten i. v.)

CLAUDE PASCAL, rijk versierd horloge pl.m. 1650 (Britten i. v.)

d. te Rotterdam: ADRIAAN HOOGENDIJK, Bronzen zadelhorloge met open gewerkte kast en wekker, pl.m. 1625 (Sammlung Marfels uitg. 1897, Tafel V 1).

2) Natuurlijk trokken de kunstzinnige vormen der vroeg 17e

Sedert omstreeks het midden en vooral sedert het laatste kwart van de 17e eeuw, zien wij echter de horloges uitsluitend den ronden, dikken vorm aannemen, die zich door de geheele 18e eeuw heen tot in de 19 eeuw handhaafde. De sierkunstenaars pasten zich bij deze eischen aan en wij zien om deze horloges dan ook geregeld de losse gedreven gouden, zilveren of imitatie buitenkasten en de daaromheen passende etuis van leer, robbevel, schildpad en dergelijk materiaal of nabootsingen daarvan.¹⁾

Naast deze versieringen speelde ook die in email een belangrijke rol.

In den loop van de 18e eeuw kwamen hiernaast weer meer platte modellen in zwang, die in de 19e eeuw geheel de andere groep deden verdwijnen.

Het is mij tot nog toe niet gebleken of de voorgaande groep klein-uurwerkmakers zich ook bezig hield met het maken van andere dan zakuurwerken. Het is echter waarschijnlijk dat zulks wel het geval was en dat zij bijvoorbeeld zoogenaamde tafeluurwerken van metaal gemaakt hebben, zooals er van buitenlandsche uurwerkmakers be waard gebleven zijn. Sedert het laatst van de 17e eeuw werden echter door de klein-uurwerkmakers in Friesland naast en in plaats van zakuurwerken veelal huisuurwerken gemaakt. Door de groote import van horloges, vooral uit Engeland zal het maken daarvan wel minder loonend geworden zijn en werden door de uurwerkmakers hier te lande zeker veel meer tafel-, gang- en wandklokken vervaardigd.

Van verschillende uurwerkmakers zijn sedert het laatste kwart van de 17e en gedurende de geheele 18e eeuw ta-

eeuwsche horloges ook de aandacht van onze stillevens schilders. Dergelijke horloges vond ik o.a. afgebeeld op schilderijen van: Pieter Claesz, Willem Claesz Heda, Marten Boelema de Stomme, Abraham Hendricksz van Beijeren en Willem Kalff, die allen vóór of in het midden der 17e eeuw werkzaam waren.

¹⁾ In de Leeuwarder Courant no. 1498 van het jaar 1781 adverteert J. van Leek Mr. Silversmid op de Kelders, dat hij horlogekasten verlakt zoo, dat ze op schildpad gelijken.

felklokjes bekend, die oorspronkelijk van eenvoudig model, met ebben of ander hout belegd en van koper of verguld koper beslag voorzien, zich uitstekend aansluiten bij de Oud-Hollandsche meubelen, uit de tweede helft van de 17e eeuw. De wijzerplaten, à jour uitgezaagd zijn vaak van zilver en op een fluweelen ondergrond gehecht. De latere exemplaren zijn meest door den stijl van de metalen ornamenten te dateeren, mits men niet vergete, dat de stijl-nabootsing hier steeds later valt, dan de tijd waarin de stijl zelf te Parijs de mode was en in de volkskunst zelfs vaak nog vele tientallen jaren langer in zwang bleef.

De gangklokken „de staande horologies”, begonnen zich van omstreeks 1700 af te ontwikkelen. Zij behielden gedurende de geheele 18e eeuw eenzelfde type, dat behalve door de namen der makers, te onderscheiden is door de verschillende stijlen van het beeldhouw-, snij-, inleg- of metaalwerk. Parallel met deze ontwikkeling van de gangklok in Nederland viel ook die in Engeland, aldaar „grand-therclock” geheeten. Deze werden ook geregeld hier in de 18e eeuw geïmporteerd.

De houten kasten van de Hollandsche staande klokken vertoonen in stijl veel overeenkomst met de door de 18e eeuwse schrijnwerkers gemaakte kabinetten en andere meubelen en laten in hun inleg-, snij- en ander ornamentwerk dan ook Hollandsche omwerking van de te Parijs geliefde meubel-stijlen — onder Lodewijk XIV, XV of XVI in zwang — zien. De Engelsche klokken zijn strenger en origineeler van lijn gebleven en vertoonen in de tweede helft van de 18e eeuw den invloed van de toonaangevers der Engelsche meubelkunst uit die dagen: Chippendale en Sheraton. De hangklokken waren oorspronkelijk wellicht nauw verwant aan de eenvoudige modellen der tafelklokjes. Het Friesch Museum bezit van deze soort een voorbeeld, waarbij op de uitgezaagde en op fluweel gehechte koperen wijzerplaat gegraveerd is WATSE WATSES HEERENVEEN 1686.” De korte wijzer is de uurwijzer, doch de lange schijnt, oorspronkelijk althans bestemd geweest te

zijn de dagen van de maand aan te wijzen. Het koperen gewicht is peervormig.

In Friesland ontwikkelde de hangklok zich onder den drang van de grootere behoefte naar een huisuurwerk, ook in eenvoudiger kringen, tot de z.g.n. stoeltjes-klok, later gevolgd door de staartstukklok. De fabricage van deze echte producten van boeren- en volkskunst werd in de tweede helft van de 18e en vooral in de 19e eeuw zelfs tot een niet onbelangrijke exportindustrie opgevoerd.

Gaandeweg echter begon de import het eigen fabrikaat te overvleugelen. Reeds gedurende de geheele 18e eeuw hadden de geïmporteerde horloges verre de overhand boven de hier gemaakte. De Engelsche import kreeg gaandeweg die uit Frankrijk tot concurrent, doch beide werden in de 19e eeuw geheel door de goedkoopere import uit Zwitserland overvleugeld.

Sedert het laatst van de 18e eeuw verdreef de Fransche pendule de Oud Hollandsche gang- en tafelklokken, terwijl de in het midden en de tweede helft van de 19e eeuw opbloeiende import van goedkoope hangklokken uit het Schwarzwald de industrie der stoeltjes- en staartstuk-klokmakers ten val bracht.

De oude uurwerkmaker, die uurwerken maakte en deze zeker vaak tegelijk met geïmporteerde verkocht, verdween en maakte plaats voor den modernen „horloger”, die uitsluitend geïmporteerde uurwerken verkoopt, doch die een minstens even nuttigen — al is het dan minder artistieken — schakel vormt in het economische leven als zijn ouderen vakgenoot, mits hij de door hem verkochte uurwerken kent en ze vakkundig kan behandelen en herstellen.

De Leeuwarder uurwerkmakers uit deze tweede periode, n.l. van het laatste kwart van de 17e eeuw af tot het begin van de 19e eeuw toe, van wie ik oude uurwerken heb kunnen vinden, zijn de volgende :

JACOBUS NAUTA, de oudste van de familie van uurwerkmakers van dien naam, trad hier in April 1685 in het

huwelijk met SARA CASTELEINS uit Amsterdam. Bij zijn huwelijksproclamatien staat vermeld, dat hij horlogiemaker van beroep was. Van hem is een tafeluurwerk hier ter stede in het bezit van den Heer S. A. B. Taconis, dat reeds door diens vader werd ingezonden op de Historische tentoonstelling alhier in 1877 gehouden.¹⁾ Het is gevat in een ebbenhouten kastje, terwijl de uitgezaagde wijzerplaat met zilveren hoekornamenten op fluweel bevestigd is. Ook bij Britten was hij bekend en wordt werk van hem gedateerd op 1680.²⁾

Tot een jonger geslacht behoorde GYSBARTUS NAUTA, die genoemd wordt in koopacten van 1718 en 1725, waarbij hij o.a. huizen op den Oranje-Eewal aankoopt. Hij is voor 1757 gestorven, daar toen in een advertentie in de Leeuwarder Courant³⁾ de verkoop van een „curieus zilveren zak-horologie gemaakt door wijlen Gijsbert J. Nauta” vermeld wordt. Zijn werk verheugde zich zeker in een goeden roep, daar de firma H. A. de Chalmot en Comp. bij een verkoop van „drie gouden zakhorologies” in 1759, als aanbeveling in de advertentie er bij zette „het eene gemaakt door den vermaarden G. J. NAUTA”.⁴⁾

Een gangklok van zijne hand, waarvan de kast belegd was met notehout en die uur, seconde en datum aanwees, kwam voor op een veiling van antiquiteiten in het Panoramagebouw te Amsterdam, gehouden 9 – 13 Juni 1913.⁵⁾

Een derde uit dit geslacht — en naar zijn tusschen naam te oordeelen, evenals ook de vorige een zoon van JACOBUS — was JAN JACOBUS NAUTA, Mr. horlogiemaker, die hier in 1714 trouwde.

Ook van dezen meester was op de Historische tentoonstel-

¹⁾ Catalogus blz. 257 no. 5.

²⁾ BRITTEN, Old clocks and their makers 4th. ed. bl. 526. Door een drukfout wordt zijn naam aldaar ten onrechte gespeld als Nanta.

³⁾ Leeuwarder Courant 1757, no. 80.

⁴⁾ Leeuwarder Courant 1759 no. 90.

⁵⁾ catalogus no. 896.

ling van 1877 een gouden horloge ingezonden, op de buitenkast waarvan het wapen van de familie Gemmenich voorkwam. ¹⁾ Het werd op die tentoonstelling ingezonden door Jhr. Mr. C. L. van Beijma thoe Kingma te Lemmer en is wellicht in het bezit van diens familie gebleven.

Een binnenwerk op dezelfde tentoonstelling ingezonden ²⁾ was eveneens van dezen meester afkomstig. Misschien is dit hetzelfde exemplaar, dat ik eenigen tijd geleden bij den antiquair P. Gerbenzon alhier vond en dat toen door dezen aan het Friesch Museum geschonken werd. De achterkant van het werk is door een fraaie opengewerkte kloof versierd. Het is vroeger waarschijnlijk vermaakt geweest om in een klein klokje dienst te doen.

Een tweede familie van horlogemakers is die van de HAAKMA'S.

De oudste uurwerkmakers van dezen naam waren nog in de 17e eeuw werkzaam, zooals bleek uit een horloge, ingezonden op de Historische tentoonstelling, ³⁾ vervaardigd door de gebroeders A. en J. HAAKMA Leewaerden 16... De buitenkast was gedreven met open lofwerk, de wijzers waren van juweelen voorzien. In de dubbele kast zat een repetitiewerk met slagwerk. Het behoorde tot de collectie van den Leeuwarder verzamelaar H. Wigersma Tz. en werd met diens verzameling in 1883 te Amsterdam geëxposeerd en door Frederik Muller in October van dat jaar aldaar verkocht. In den catalogus wordt het zeer zeker ten onrechte op het jaar 1600 gedateerd. ⁴⁾

De eerste van deze familie, die in het Leeuwarder archief voorkomt, is SIKKE ARENTS HAAKMA in wiens plaats in 1732 als kloksteller van den Nieuwetoren door de Magistraat Van Leeuwarden werd benoemd zijn zoon Arent Sikkes Haakma. Deze, die zich „horlogemaker en stads-

¹⁾ catalogus bladz. 244 no. 2.

²⁾ catalogus bladz. 244 no. 13.

³⁾ catalogus bl. 244 no. 1.

⁴⁾ catalogus bl. 42 no. 329.

klokkesteller" noemt, trouwde alhier op 8 Maart 1736. De laatste functie nam hij waar tot 1760. Hij heeft eenigen tijd samengewerkt met THEUNIS HAAKMA waarschijnlijk een broeder van hem en wellicht dezelfde persoon van dien naam, die hier in 1743 trouwde. Van bedoelde samenwerking bleek mij het eerst uit de advertentie-kolommen van de Leeuwarder Courant in 1754 ¹⁾, waarin als vermist werd opgegeven: „Horlogie, met twee gouden kasten en sagreine buitenkast, gedreven met de Historie van Salomo's eerste gerecht, heeft een gouden wijzerplaat, gemaakt door A. en T. HAAKMA, horlogiemakers te Leeuwarden." Indien dit hetzelfde horloge is, dat in 1891 op een veiling bij Frederik Muller te Amsterdam verkocht werd en waarbij vermeld was dat het door A. (en) T. HAAKMA vervaardigd was en de voorstelling van Salomo's eerste recht bevatte ²⁾ zou dit werkelijk nog een ontdekking zijn, die de fraaiste detective-verhalen zou doen verbleeken.

Een gangklok met notehouten kast, die uur, datum, dag, maand en de schijngestalten der maan aanwees en die bovendien een speelwerk met 6 wijsjes bevatte, geteekend: „A. en T. HAAKMA LEEUWARDEN" werd in April 1894 bij Frederik Muller verkocht. ³⁾ In April 1902 werd aldaar een notehouten tafelpendule, voorzien van een repetitiewerk verkocht. De aldaar veronderstelde dateering (1700) is blijkens de thans verzamelde gegevens te vroeg. ⁴⁾

In 1755 echter besloten de gebroeders uiteen te gaan. Ieder zou op zichzelf zijne zaken drijven en wel ARENT in den ouden winkel; ⁵⁾ Theunis, die toen op een nieuwe plaats moest beginnen, stelde een advertentie op, die een interessanten kijk geeft op hun zaak.

„Zijn te koop gebruikte gouden horloges, gemaakt door

1) Leeuwarder Courant 1754 no. 127.

2) Catalogus no. 192.

3) Catalogus no. 87.

4) Catalogus no. 568.

5) Leeuwarder Courant 1755 no. 146.

P. KLOK (Amsterdam) J. NORRIS (AMSTERDAM) WILLEM GIB (Rotterdam) B. CLOCK ('s Hage) WINDMIL (London) etca. tot 44 stuivers het Engelsch goud, zonder fatzoen, en de binnenwerken tegen F 50.— en F 40.—. Dito oude tegen F 20.— en F 10.—. Curieuse pendsbeke¹⁾ horlogies a F 45.— tot F 34.— bij den horologemaker THEUNES HAAKMA op de Eewal, tusschen de Minnemastraat en Groenmarkt binnen Leeuwarden".²⁾

In 1757 adverteert Theunis nog eens dat hij gevestigd is op den Oranje-Eewal te Leeuwarden.³⁾

Ook van hem alleen trof ik een werk aan op een veiling in December 1922 bij Mak te Amsterdam, n.l. een groot tafelklok, waarvan de kast met notehout belegd was en die rustte op klauwpootjes. De wijzerplaat in blank verguld metaal wees de uren, teekens van den dierenriem, dag, datum en stand van de maan.⁴⁾

Tot een jongere generatie behoorde SICCO HAAKMA, die hier in 1765 trouwde met CORNELIA CLASINA van der HEGGE uit 's Gravenhage. Het is zeker niet al te gewaagd te veronderstellen, dat zijne vrouw een dochter geweest zal zijn van den bekenden Haagschen klokmaker, uit het midden van de 18e eeuw, JACOBUS van der HEGGE.

Van dezen Leeuwarder meester kwam een groote gangklok voor op de veiling bij Frederik Muller op 30 November 1915, die een speelwerk bevatte met 8 wijsjes.⁵⁾ Deze klok was geteekend: „SIKKO HAAKMA LIEUWAARDEN". In 1781 vinden wij zijn naam nog eens vermeld in het dagboek van den Heer L. A. A. SLUIJTERMAN te JORWERD, die op

¹⁾ De Londensche uurwerkmaker CHRISTOPHE PINCHBECK, vond een metaal-alliage uit, dat dienst deed voor namaak-goud horlogekasten. In de 18e eeuw zien wij dan ook telkens de vermelding van Pinsbekke, Pensbecquen of Pendsbeke horloges.

²⁾ Leeuwarder Courant 1755 no. 149.

³⁾ Idem 1757 no. 261.

⁴⁾ Catalogus no. 618.

⁵⁾ Catalogus no. 465.

18 November van dat jaar bij hem een „orologie” kocht voor de somma van F 150.—.¹⁾

De laatste van dit geslacht, dien ik vond was „H. HAAKMA, Horologiemaker te Leeuwarden”, die in 1784 reparatiewerk aan een horloge verrichtte.²⁾ De bloeitijd van de Leeuwarder klokmakers behoorde toen echter zeker reeds tot het verleden.

Op zich zelf staat FRANCISCUS BAVIUS, die mij bekend was, doordat ik een staande klok van hem bezit, die van oudsher in mijne familie geweest is en die vroeger een vaste plaats had in het voorhuis van „het Vergulde Anker” tegenover de Koornmarkt alhier. De kast is met notehout belegd, de wijzerplaat van gegraveerd koper met een verzilverden ring voor de uursijfers. Binnen dezen ring vindt men secondewijzer, maand-, datum- en dag-aanwijzing en daarboven de zich bewegende maan. Het spelwerk geeft twee wijsjes aan. De klok is geteekend „F. BAVIUS, LEUWARDEN” en maakt den indruk uit het midden der 18e eeuw te zijn. Ook was van hem een tafeluurwerk op de Historische Tentoonstelling van 1877.³⁾

In 1761 werd bij een te huur aangeboden huis op den Eewal vermeld, dat het stond „achter de uurwerkmaker Bavius bij de Groenmarkt” en in datzelfde jaar adverteert de lakenkoopman KLAAS KROON op den hoek van de Sacramentstraat, dat hij „de uurwerkmakerij op den hoek van de Groenmarkt, door FRANCISCUS BAVIUS met den dood ontruimd”, had overgenomen.⁴⁾

In de trouwboeken staat in 1742 en in 1753 een huwelijk ingeschreven van CLAAS KROON, Mr. uurwerkmaker; in 1755 dat van een CLAAS KROON, lakenkoper en uurwerk-

1) Zie Vrije Fries Deel XXI bl. 186.

2) Kasboek van 1779—1787, aangehouden op het Buiten FRIESMA-STATE te Idaard, thans bewaard in het Prinsessehof alhier. Jaar 1784, quitantie no. 294.

3) Catalogus bl. 257 no. 7.

4) Leeuwarder Courant 1761, no. 253 en 482.

maker. Werk van een persoon van dien naam is mij echter niet bekend.

Volledigheidshalve vermeld ik nog H. FEENSTRA, die hier in 1763 Mr. uurwerkmaker was in de GLOPPE aan de Poststraat, doch die voornamelijk reparatiewerk deed;¹⁾ JAN WESTERMAN, die in 1743 als uurwerkmakersgezel genoemd werd, in 1760 HAAKMA opvolgde als klokkensteller van den Nieuwetoren en in 1763²⁾ en 1770 hier als Meester uurwerkmaker in de Pijlsteeg genoemd wordt, en WIJNGAARDEN, dien ik in 1777 als horlogemaker vermeld vond³⁾ en die zeker familie was van uurwerkmakers van dien naam te SNEEK en FRANEKER.

Ten slotte vond ik op een klein model staartstukklok met gegraveerde koperen wijzerplaat, verzilverden cijferring, datum, maanbeweging, wekker en dubbelslag bij den antiquair A. C. Beeling alhier nog de inscriptie „J. FEENSTRA, LEEUWAARDE". Dit stuk dateerde waarschijnlijk uit omstreeks 1800.

Uit denzelfden tijd moet een groote winkelklok afkomstig geweest zijn, waarvan nog overgebleven is de gemailleerde wijzerplaat met opschrift „Jac. Smit à Leeuwarden" en kunstig uitgezaagde ijzeren wijzers, waarin de letters J. S. Deze klok, in mahoniehouten kast, was in de 2e helft van de 19e eeuw de winkelklok van den horlogemaker S. Kleiterp, alhier.

Nog is in mijn bezit een empire-pendule met bronzen figuur, met het adres op de wijzerplaat „du GRUISEN à LEUWARDEN". Blijkbaar is dit fraaie stuk van Fransch maaksel en is het verkocht door den horloger van GRUISEN, die in de PEPERSTRAAT te LEEUWARDEN zijn winkel had. Wij zijn nu echter reeds gekomen in het tijdvak, waarin de eigenlijke uurwerk- en klokmaker had plaats gemaakt voor den verkooper en hersteller van uurwerken.

¹⁾ Leeuwarder Courant 1763, no. 565

²⁾ Leeuwarder Courant 1763, no. 296,

³⁾ Kasboek, aangehouden op Friesma State, jaar 1779, quitantie no. 19.

GROUW.

Ook Grouw, de hoofdplaats van de Grietenij Idaarderadeel, is in de 18e eeuw een belangrijk centrum van klokmakerskunst geweest.¹⁾ Reeds in 1726 bloeide de klokkenindustrie hier.²⁾

JOHANNES ANDRIES was de oudste klokmaker, dien ik hier kon opdiepen. In October 1759 wordt hij in het gemeentearchief vermeld als „JOHANNES ANDERS, meester uurwerkmaker tot GROU, getrouwt met ANDERSKE CLASES”. Het huis, dat ze te Grouw bewoonden is nog kenbaar door de gevelsteen, waarop hunne voorletters I. A en A. K. geplaatst ter weerszijden van een klok, benevens het jaartal 1764.

De Heer en Mevrouw Gorter te Bergen (N. H.) hebben een, uit oud Grouwster bezit stammende, staande klok waarin door JOHANNES ANDRIESE een speelwerk met drie wijsjes is aangebracht, zooals blijkt uit een binnen in de klok geplakt briefje. Het oorspronkelijke uurwerk is volgens het opschrift op de wijzerplaat van den Amsterdamschen klokmaker Lourens Eichelaar, doch het speelwerk is, zooals ook uit de geheele constructie blijkt, later daarin door onzen Grouwster meester aangebracht.

Van hem is nog een staande klok bewaard gebleven, die met de Bisschop-collectie een vaste plaats in het Friesch Museum heeft verkregen. De kast ervan is met notehout belegd, de wijzerplaat wijst uur, minuut, seconde, dag, datum en maanstanden aan.

Ook vond ik zijn naam op de wijzerplaat van een tafelklokje, bij den uurwerkmaker P. Miedema te Leeuwarden, blijkens de toegevoegde inscriptie later door zijn zoon veranderd.

Deze zoon KLAAS JOHANNES ANDRIESE(N) werd in 1761

¹⁾ Een belangrijk gedeelte van de gegevens voor Grouw werd mij verstrekt door den 83-jarigen Grouwster geneesheer Dr. J. A. Schepers.

²⁾ Friesche Volksalmanak 1837 bl, 129.

te Grouw geboren en trouwde er in 1782 met ANDRIESJE JANS VAN RIESEN. Ook van hem zijn klokken bewaard gebleven. Zoo was een tafeluurwerk van hem, door Jhr. J. C. VAN CAMMINGHA wonende op WIARDA-STATE te GOUTUM ingezonden op de Historische Tentoonstelling van 1877¹⁾ en kwam een staande klok van hem voor op de veiling gehouden bij Frederik Muller 15—18 October 1918.²⁾ De kast was met notewortel belegd. De wijzerplaat wees uren, dagen, maanden en standen van de maan aan. Het speelwerk was ingericht voor zes wijsjes.

Met JOHANNES KLAZES ANDRIESE(N) is, blijkbaar het derde geslacht in deze familie, de zoon den vader in diens uurwerkmakerij opgevolgd. In een register, waarin van het overlijden van verschillende Grouwsters aantekening gehouden is en waaruit door mij meerdere overlijdensdata van klokmakers werden overgenomen³⁾ vond ik zijn overlijden in 1831 vermeld met de toevoeging dat hij Meester uurwerkmaker was.

Of door hem ook staande klokken zijn gemaakt is mij niet gebleken, doch hij schijnt zich wel zeker te hebben toegelegd op het maken van horloges. Ik heb althans twee binnenwerken van horloges machtig kunnen worden, waarop de inscriptie voorkomt JOHS. K. ANDRIESSE te GROUW. Nu gebeurt het in den lateren tijd hoe langer hoe meer dat de horlogemaker, die er zijn naam op liet graeven niet de maker, doch slechts de verkooper van het bewuste horloge was. Andriesse heeft echter op het eene werk bijgevoegd No. 16 en op het andere No. 17. Mijns inziens heeft hij hiermee willen aangeven, dat de bedoelde horloges respectievelijk het 16e en 17e exemplaar geweest zijn door hem vervaardigd en is hij dus zeker de maker van die horloges geweest. Beide zijn versierd met

¹⁾ Catalogus bl. 257 no. 8.

²⁾ Catalogus no. 252.

³⁾ De gegevens uit dit register werden mij verstrekt door den Doopsgezinden Predikant te Grouw Ds. F. H. PASMA.

geëmailleerde wijzerplaten, waarop een muse of andere vrouwenfiguur.

Tot een andere familie van klokmakers te GROUW behoorde RINSE DURKS, die reeds vóór 1750 werkzaam geweest moet zijn en in 1787 overleed. Van hem wordt een stoeltjeklok bewaard in het Friesch Museum.¹⁾ Dit stuk onderscheidt zich van de meeste andere dezer klokken, doordat de wijzerplaat niet beschilderd is, doch van glad koper en naast het uur, de datum en de standen van de maan aanwijst. De klok is voorzien van slag- en wekkeruurwerk.

De klokmaker SIPKE RINSES, van wien een staande klok, gedateerd 1792, in het bezit is van den heer L. G. LIJKLES te Grouw, is vrij zeker een zoon van hem. Aan het uurwerk van deze klok is een mechaniek verbonden met molens, schepen, visschers enz., iets soortgelijks als bij vele 18e eeuwse Hollandsche klokken voorkwam. SIPKE RINSES overleed te Grouw in 1830.

Een Grouwster klokmaker, van wien verscheidene werken konden nagespoord worden, is DOUWE JELLES TASMA, die in 1753 geboren, in 1845 te Grouw overleden is. De antiquair S. van Messel te Leeuwarden bezit van hem een staande klok in mahoniehouten kast in Lodewijk XVI stijl, aangevende uur, minuut, seconde, datum, dag en maanstanden. De wijzerplaat is gemerkt D. I. TOSMA, GROUW 1803.²⁾

Een andere staande klok met notehouten kast kwam voor in de veiling bij Frederik Muller dd. 28 November—4 December 1911³⁾, en een tafelklok in zwarte kast met verguld brons in de veiling MAK van 19 December 1922⁴⁾. Laatstgemelde klok gaf uur, dag, datum en maanstanden

¹⁾ Catalogus 1881, no. 760.

²⁾ Blijkbaar graveerde Tasma zelf of een ander Grouwster het adres op de wijzerplaten en stelde daarbij, in overeenstemming met de spelling en uitspraak van het Friesch in den naam een o in de plaats van een a.

³⁾ Catalogus no. 2159.

⁴⁾ Catalogus no. 619.

aan en was onder de wijzerplaat beschilderd met een landschap met molens. Ook wordt een klokje met een mechanischen visscher van hem vermeld door den heer Hofer¹⁾.

In het bezit van de Gemeente 's Gravenhage bevindt zich een staande klok, afgebeeld in het plaatwerk over Hollandsche meubelkunst, in 1922 bij Nijhoff in den Haag uitgegeven²⁾ en volgens opgave aldaar geteekend „TOSMA GROUW”.

Volgens opgave van den Directeur van den dienst voor Kunsten en Wetenschappen in DEN HAAG Dr. H. E. VAN GELDER, bestaat er echter geen stijlharmonie tusschen het oude uurwerk en de nieuwe notehouten kast. Was degeen, die de nieuwe kast om het uurwerk maakte, beter op de hoogte geweest van den tijd, waarin de werkzaamheid van TASMA viel, dan had hij zeker den onder Lodewijk XVI in de mode zijnden stijl gevolgd en had hij het in Tasma's tijd meer geliefde mahoniehout in plaats van notehout gebruikt.

M. O. CUIJPERUS was eveneens klokmaker te Grouw. Hij trouwde daar in 1797 en overleed er in 1830. Van hem kwam een staande klok voor op de meergenoemde Historische Tentoonstelling van 1877.³⁾

In de eerste helft der 19e eeuw woonden te Grouw nog verscheidene Meester uurwerkmakers en uurwerkmakersgezellen, doch dit was toch de tijd, dat ook hier dit kunstzinnige ambacht te niet ging. Zoo vond ik in het begin der 19e eeuw nog als Meester uurwerkmaker vermeld KLAAS JOHANNES TEMPEL, van wien mij echter geen enkel werk bekend is.

Van der Aa⁴⁾ vermeldt in 1842 nog twee klokmakerijen

¹⁾ F. A. HOEFER, Geschiedenis der Openbare Tijdsaanwijzing 1887, bl. 79.

²⁾ Afbeelding no. 385 in het aangehaalde werk.

³⁾ Catalogus bl. 220 no. II.

⁴⁾ A. J. v. d. Aa, Aardrijksk. Woordenboek der Nederl. i. v. Grouw.

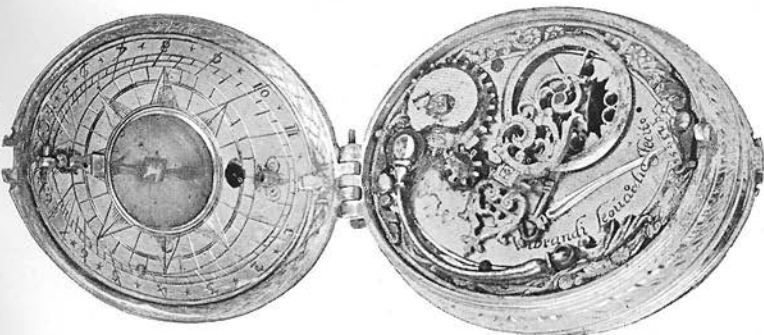
Afb. 1. Astrolabium van
P. Gualtheri te Leeuwarden 1606.

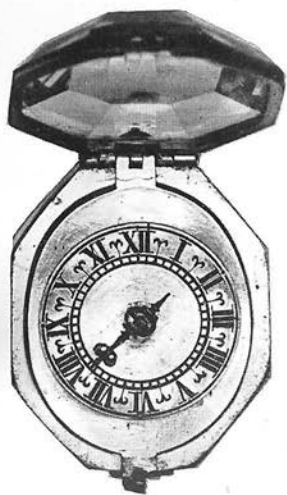
Afb. 2. Horloge van
W. Wijbrandi te Leeuwarden $\pm$ 1600.

Afb. 3. Horloge van W. Wijbrandi $\pm$ 1600.

Afb. 4. Horloge van W. Wijbrandi $\pm$ 1600.

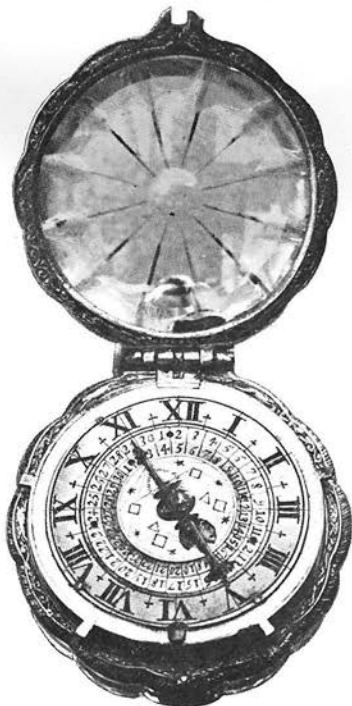
Afb. 5 en 6. Horloge van Jacob Wijbrants te Leeuwarden 1630 à 1640.

Afb. 7 en 8. Horloge van Coenrad Jacobs te Leeuwarden 1600 à 1610.

Afb. 9 en 10. Horloge van J. Silleman te Leeuwarden. 1e helft 17e eeuw.

Afb. 11 en 12. Horloge van J. Silleman te Leeuwarden. 1e helft 17e eeuw.

Afb. 13. Horloge van
J. Silleman te Leeuwarden.
1e helft 17e eeuw.

Afb. 14. Gangklok met planetarium van
Tjeerd Jacobs Radsma, werkzaam te
Harlingen van 1731 tot 1790.

aldaar, doch werkstukken uit dien tijd zijn mij niet voorgekomen. Hoogstens werden daar toen alleen nog maar de eenvoudiger stoeltjes- of staartstukklokken gemaakt of alleen uurwerken hersteld. Omstreeks 1855 à 1860 werd ook het kwijnend bestaan dezer beide klokmakerijen, met het overlijden der respectieve eigenaars Johs. Sj. Binnerts en Willem Sieuwes van Dijk, een einde gemaakt.

HARLINGEN.

Deze Friesche zeehaven dankt hare bekendheid op uurwerkmakersgebied speciaal aan de familie RADSMA. Blijkens den naam is deze familie van FRIESCHE afkomst en heeft waarschijnlijk reeds bij het aannemen van den naam iets met de uurwerkmakerskunst uit te staan gehad. De tweede naamvalsverbinding „-sma” toch zal beteekenen, dat het een familie is, die met rad, raderwerk, uurwerk iets te maken had.¹⁾

De oudste van dit geslacht TJEERD JACOBS RADSMA kwam, vergezeld van zijne vrouw GEERTRUID HEJLIGRINK in 1731 met attestatie van Amsterdam²⁾ te Harlingen, waar hij overleed omstreeks 1790. Ook zijn zoon MARTEN TJEERDS RADSMA, geboren 1761, overleden 1836, evenals diens opvolger TJEERD RADSMA, geboren 1820, overleden 1902 en de zoon van laatstgenoemde MEINDERT RADSMA, geboren 1851 en nog in leven, bleven in hetzelfde vak.³⁾

TJEERD JACOBS RADSMA heeft waarschijnlijk zijn opleiding als klokmaker ontvangen te Amsterdam, waar in de 18e eeuw dit vak in ons land zeker het meest werd beoefend. Zijne kundigheid blijkt behalve uit de vele, van

¹⁾ Het meerendeel dezer gegevens ontving ik van den Burge-meester van Harlingen en van diens zoon, den Heer H. Simons.

²⁾ Zie de lidmatenboeken van de Nederd. Herv. Gem. te Harlingen.

³⁾ Uit een advertentie in de Leeuwarder Courant van 1763 (no. 574) bleek mij dat er toen ook nog een „Jacob Ratsma Mr. Horologiemaker te Harlingen” was.

zijne hand bewaard gebleven, klokken o.a. ook nog uit de beschrijving van een achttal staande klokken met astronomisch uurwerk, door hem vervaardigd en vermeld in de beschrijving van het planetarium van Eise Eisinga, door den Franeker Hoogleeraar J. H. VAN SWINDEN.¹⁾ De Hoogleeraar geeft in dat werk eene technische beschrijving van dit astronomisch uurwerk en vergelijkt het met het Franeker planetarium. Uit deze beschrijving blijkt, dat boven de gewone uurplaat zich een driekwart cirkel bevindt, in uren verdeeld, waarin een beweegbaar hemelsplein, met de sterrenbeelden, en vermelding aan den rand van de namen van de maanden en teekenen van den dierenriem. Hiervoor is een beweegbaar stijltje met een zonnetje er op, dat eens in de 24 uur ronddraait. Een vast halffrond vóór het beweegbare hemelsplein geeft den gezichtseinder aan, terwijl een gat in dit halffrond de lichtgestalten van de maan laat zien. In 1780 had RADSMA reeds een achttal dezer klokken gemaakt en zoowel te HARLINGEN als te Amsterdam geleverd.

Een dezer acht klokken vond ik terug bij den antiquair Geerdink te Leeuwarden. Deze is afkomstig van de oude Leeuwarder familie Beekkerk en komt geheel met de beschrijving overeen. Alleen het beweegbare zonnetje is van het daarvoor bestemde ronddraaiende stijltje verdwenen. (Zie afb. 14) Deze klok wijst verder aan uur, minuut, seconde, dag, datum, maand en bevat een repetitie-slagwerk.²⁾

¹⁾ „Beschrijving door J. H. VAN SWINDEN, Hoogleeraar in de Wijsbegeerte aan 's Lands Hooge School te Franeker enz. van een konststuk verbeeldende een volledig beweeglijk Hemels-gestel, uitgedagt en vervaardigd door Eise Eisinga”, Franeker 1780, bl. 82—85.

²⁾ Een dergelijk planetarium komt voor op staande klokken van Amsterdamsche klokmakers uit de 2e helft der 18e eeuw, als van: Rutgerus van Meurs — afgebeeld in het artikel van A. v. Wijk Jr. in „Het Huis Oud en Nieuw” 1913, bl. 201 afb. 10 — en van Paulus Bramer in eigendom behoorende aan Jonkvrouwe Snouck Hurgronje in den Haag. Zie afb. 384 in het plaatwerk van Hollandsche meubels in 1922 uitgegeven bij Mart. Nijhoff.

Een tafelklok van Tjeerd Jacobs Radsma is nog in het bezit van zijn achterkleinzoon, den horlogemaker Meindert Radsma te Harlingen, terwijl staande klokken van hem nog in bezit zijn van: den Heer J. de Vries te Watergraafsmeer gehuwd met een achterkleindochter van den maker, Mevrouw Wentholt-Harmens in den Haag en den Heer D. SIMONS te Zaandam, allen uit Harlingen afkomstig.

Ook staat er nog een speelklok van hem bij mej. G. Cannegieter te Hallum en trof ik van hem de volgende uurwerken op veilingen aan:

een staande klok in notehouten kast (stijl Lodewijk XVI) met fraai gegraveerde plaat, waarop de teekens van den dierenriem, de planeten, datum, dag, maand enz. op de veiling Schulman 30 April—2 Mei 1901.¹⁾ Deze, in den catalogus afgebeelde, klok was ook één der hiervoor omschreven 8 astronomische klokken;

een ebbenhouten tafelklokje, met verzilverd montuur op de veiling Frederik Muller 28—30 April 1903;²⁾

een notewortel tafelklokje op de veiling Frederik Muller 21—24 November 1905;³⁾

een ebben tafelklokje op de veiling Schulman 27 Febr.—2 Maart 1906 en op de veiling Roos 27 November 1906⁴⁾

en een staande klok in notehouten kast op de veiling Frederik Muller 27 November—8 December 1906.⁵⁾

Ook moet Obbe Hendriks in de 18e eeuw een klokmaker te Harlingen geweest zijn. Ik vond zijn naam vermeld op een gangklok in bezit van Mr. B. Ph. Baron van Harinxma thoe Slooten te Leeuwarden. Deze klok had vroeger gestaan op Dekema-State te Weidum.

Van Marinus de Kuiper te Harlingen is een horloge uit 1740 aanwezig in het Museum van Tijdmeetkunde in het Gemeente Museum te Amsterdam. In het archief van Harlingen heb

¹⁾ Catalogus no. 268.

²⁾ Catalogus no. 789.

³⁾ Catalogus no. 979.

⁴⁾ Catalogi nos. 855 en 643.

⁵⁾ Catalogus no. 954.

ik echter deze beide laatste klein uurwerkmakers niet kunnen opsporen.

Nog heb ik van den vroeg 19e eeuwschen horlogemaker EVERHARDUS WILHELMUS PETERSEN, geboren te BORN 1792, overleden te Harlingen 1872, een binnenwerk van een horloge kunnen vinden, dat gesigneerd is, zoowel in het werk, als op de, met een landschap versierde, geëmailleerde wijzerplaat. Ik vermoed echter dat PETERSEN slechts de verkooper en niet de maker van dit horloge geweest is.

JOURE.

Joure, de hoofdplaats van de grietenij Haskerland, is de plaats geweest waar de, waarschijnlijk veelal als huis-industrie (ook in andere Friesche plaatsen als Leeuwarden, Grouw, Sneek, Dokkum, Kollum, enzovoort) beoefende vervaardiging van stoeltjes- en staartstukklokken zich tot een voor export werkende industrie heeft kunnen ontwikkelen.

De stoeltjesklok schijnt in de tweede helft van de 17e eeuw¹⁾ uit vroegere modellen hangklokken te zijn voortgekomen.

Twee zeer verschillende typen treft men daarbij aan, waarvan de fraaiste is die, welke in klokmakerijen in plaatsen langs de Zaan vervaardigd werd. Twee dezer Zaansche klokken in het Rijksmuseum te Amsterdam, afkomstig van uurwerkmakers te Wormerveer en Westzaan, worden in den catalogus²⁾ uit het vierde kwart van de 17e eeuw gedateerd. De wijzerplaten en hoekornamenten van glad metaal zijn meest op fluweel gehecht op dezelfde wijze, als wij ook bij de laat 17e eeuwsche tafelklokjes aantreffen en zijn geflankeerd door getorste of rechte, met ebben- of palisanderhout belegde, kolommetjes.

¹⁾ F. A. HOEFER, *Geschiedenis der Openbare Tijdaanwijzing* 1887, bl. 79.

²⁾ W. Vogelsang, *De Hollandsche Meubels in het Nederl. Museum te Amsterdam* 1909, afb. LXIII nos. 205 en 206.

De bellen van het slagwerk zijn zichtbaar boven op de klok en geflankeerd met gegoten metalen ornamenten.

De typische Friesche stoeltjesklok is het, door de volks- of boerenkunst overgenomen, model van dezelfde klok, die zich in wezen alleen van de voorgaande onderscheidt, doordat een rond afdakje de bellen, die boven het werk zitten voor stof beveiligt, waardoor tevens de gelegenheid wordt gegeven om daaroverheen een, aan de zijden van de klok neerhangend, bont stukje chits aan te brengen, dat bekend is onder den naam van het „klokkekleedje”. De zij-ornamenten naast de wijzerplaat zijn hier van gegoten lood en zijn evenals de wijzerplaat en alle houtwerk aan deze klokken in bonte kleuren beschilderd, op gelijke wijze als wij dat van de oude boerenmeubels gewoon zijn. Waar deze soort meubels vooral uit Hindeloopen bekend zijn, worden in sommige veilings-catalogi deze klokken dan ook minder juist aangeduid als Hindelooper-klokken.

Beide bovenomschreven klok-typen zijn ook afgebeeld bij Britten, „Old clocks and their makers”.¹⁾

Het is mijns inziens niet onwaarschijnlijk, dat het Friesche stoeltjesklok-model, zij het dan ook in min of meer gewijzigden vorm, ook nog elders, bij voorbeeld in Noord-Holland vervaardigd is. Zelfs is een overbrenging van dat model uit de Zaanstreek naar hier niet onmogelijk. Of het feit dat een van de voorvaderen van de bekende klokmakersfamilie, de Aleva's, namelijk WILLEM ALEVA, die in 1727 te JOURE in het huwelijk trad, uit Amsterdamsche ouders geboortig was als eene aanwijzing in die richting beschouwd kan worden, is eveneens een open vraag. Over den aanvang dezer industrie is zeer weinig te vinden, doch hierbij moet in het oog gehouden worden, dat de bloeitijd te Joure pas in het midden der 19e eeuw viel en dat toen de stoeltjesklok reeds grootendeels was verdwenen en plaats had gemaakt voor de staartstukklok, die minder sierlijk van model, later weer vervangen werd

¹⁾ 4e uitgave 1919 afb. 181 en 182.

door de stoeltjes-klok. Deze kwam toen als „antiquiteit” weer in de mode.

Van de Aleva's wordt genoemd een FOLKERT, die in 1775 werkzaam was en wiens zoon WIEBE goede zaken maakte door den export van klokken naar TUNIS en ALGIERS. Dit bedrijf bleef tot in de 20e eeuw in handen van afstammelingen uit deze familie. De klokmakerij van de familie Aleva is van den laatsten klokmaker in dit geslacht, Wiebe Folkerts Aleva overgenomen, en wordt thans nog gedreven door de firma Halma en de Jong.

Een tweede geslacht Jouster klokkenmakers was dat der BOUMA'S. Oorspronkelijk waren zij kofschippers, doch ENGELE KLAZES BOUMA, was reeds omstreeks 1775 te JOURE als klokmaker werkzaam. Van hem wordt vermeld, dat hij alleen klokken met korte slingers, dus stoeltjes-klokken, vervaardigde, terwijl de uurwerken met lange slingers, die door hem verkocht werden, uit Noord-Holland werden geïmporteerd.¹⁾ Het bedrijf van Engele Klazes Bouma ging eerst over op zijn zoon Jan Engeles Bouma en daarna op zijn kleinzoon Engele Jans Bouma over.

In de tweede helft van de 19e eeuw was het in handen van Engele Klazes Bouma, een kleinzoon van den eerst-gemelde uit dit geslacht, van wien het overging op zijne beide zonen Klaas — en Sytse Engeles Bouma om tot in het begin onzer eeuw in handen dezer familie te blijven. De klokmakerij van de familie Bouma wordt thans nog voortgezet door Sybolt van der Werf, die vroeger knecht in deze zaak, reeds sedert 1866 het klokmakersbedrijf uitoefent. Het afzetgebied voor de Jouster klokmakerij was Groningen en Holland, doch vooral Zeeland en later ook Drenthe en Overijssel. Ook naar Turkije en andere landen om de Middellandsche zee en naar Indië was een geregelde export.

Omstreeks 1820 werden de laatste volledige stoeltjes-klokken van hier naar Zeeland verzonden. Wel werden

¹⁾ F. A. HOEFER, Geschied. der Openb. Tijdaanw. bl. 80.

tot ongeveer 1860 nog uurwerken van dit model af en toe gemaakt en meest ook naar Zeeland verzonden, doch deze waren zonder slagwerk en niets anders dan een soort wekkerklok in stoeltje. Na 1860 behoort dit fabrikaat op de lijst der antiquiteiten. In het midden der 19e eeuw viel de bloeitijd der fabricage van staartstukklokken, zoodat o.a. in het jaar 1857 niet minder dan 4000 dezer klokken door de Jouster klokmakerijen werden afgeleverd, doch omstreeks 1872 begon de achteruitgang, ofschoon er toen nog een 67-tal personen in dit bedrijf te Joure werkzaam waren. Tot 1880 kon de klokmakerij zich nog in een zekere bloei verheugen, doch toen begon de import van goedkoopere klokken uit het Schwarzwald, speciaal de zoogenaamde „regulateurs” zoo de overhand te krijgen, dat de Jouster industrie geheel in verval geraakte. Thans zijn nog een drietal klokmakers te Joure werkzaam, n.l. de hiervoor genoemde Sybolt van der Werf (firma Bouma) Halma en de Jong (firma Aleva) en Nijhof. In deze zaken wordt echter hoofdzakelijk reparatiewerk verricht en alleen zoo nu en dan, op bestelling ook nog eens een nieuwe stoeltjes-klok afgeleverd.

In de door de firma de Vries en Muurling uitgegeven Jouster Courant werd in 1909 door den uitgever, den heer D. T. de Vries, de geschiedenis van deze industrie beschreven. Daarin worden nog vele gegevens van lokaal belang voor dit bedrijf of de daarmee samenhangende vakken (het maken der klokkasten, het gieten der koperen en looden versieringen, het draaien van houten ornamenten, het beschilderen der wijzerplaten, enz.) gegeven. Voor wie in deze locale gegevens belang stelt, wordt naar bedoelde verdienstelijke artikels verwezen.

Volledigheidshalve noem ik hier nog de Jouster klokmakers-bazen die ik, buiten de hiervoor reeds genoemde vermeld vond, t. w.: Marten Hylkes van der Meulen, Evert Theunis van der Werf, Jurjen Jeltjes Vijlstra, Bauke Swart, Sybren Gellius de Vries, Wietze Dooitzens Klok, allen uit de 2e helft van de 18e of uit het begin van de 19e eeuw.

Eelke Tuininga, Jelte Vijlstra, Simke Geerts Cath, Harmen Wietzes Klok, Wietze Kok, Pieter Sakes de Jong, Cornelis en zijn zoon Pier Borger, Lodewijk de Vries, Hille van Delden en F. Looyenga, allen uit het midden of de 2e helft van de 19e eeuw.

ANDERE FRIESCHE PLAATSEN.

Met uitzondering van de klokmakerijen te JOURE vormde het ambacht van den klein-uurwerkmaker nergens in Friesland een industrie-centrum, waar in werkplaatsen met vele knechten, fabriekmatig gearbeid werd. Integendeel hebben wij, behoudens gemelde uitzondering, overal den kunstnijvere aangetroffen, die op zich zelf, zonder of met ondergeschikte hulp, kunstwerken maakte, die een eigen karakter hadden.

Het ligt daarom ook voor de hand, dat in eenige andere dan de genoemde plaatsen wel op zich zelf werkende uurwerkmakers geweest zullen zijn, al is dan van hun werken weinig of niets overgebleven.

Van de volgende dezer kunstnijveren kon ik nog uurwerken opdiepen.

SNEEK: in 1601 zagen wij ¹⁾ „WIJBE WIJBRANDTZN cleyn uurwerkmaker van SNEEK” naar Leeuwarden komen en aldaar het burgerrecht verwerven. Er moeten dus ook reeds om het jaar 1600 heen „cleyn uurwerkmakers” te Sneek geweest zijn, al heb ik hun bestaan aldaar tot nog toe niet verder kunnen vinden. Voor een Sneeker burger, die beter gelegenheid en meer tijd over heeft, zou het een loonend werk kunnen zijn hiernaar nog eens verdere nasporingen te doen.

Dat ook in de 18e eeuw kundige horlogemakers te Sneek werkzaam geweest moeten zijn, bleek mij uit een zilveren horloge met bijzonder fraai binnenwerk en opengewerkte kloof geteekend „FOLKERT WIJNGAARDEN SNEEK”.

¹⁾ Zie hiervoor bl. 238 boven aan.

In het laatst van de 18e eeuw is hier nog werkzaam geweest: OEGE CNAAP, die in 1768 adverteerde dat hij horlogies en uurwerken maakte en repareerde en dat hij speciaal ook al het koperwerk behoorende tot een voorplaat van staand uurwerk verniste en verzilverde; ¹⁾ als ook H. NAPJUS, behoorende tot een oude Sneeker familie, die tot voor kort aldaar nog als horlogemakers gevestigd waren. Een staande klok van hem, geteekend „H. NAPPIS à SNEEK”, vermoedelijk dateerende uit omstreeks 1790 à 1800 is in bezit van den Heer L. Fontein te Sneek.

Ook zijn te Sneek nog te vinden twee klokken gemaakt door den Sneeker klokmaker S. RODENBURG, uit het midden van de 19e eeuw en wel de een aanwezig in de apotheek van den heer IJ. v. d. Feer en de andere ingebouwd in een huis aan den Leeuwarder straatweg aldaar.

FRANEKER. Ook van twee Franeker uurwerkmakers uit de 18e eeuw heb ik een werkstuk kunnen opdiepen. De eerste is JACOB DIRKS, wiens naam ik vermeld vond op een uit smeedwerk bestaand klein soort torenuurwerk, bewaard op het kasteel DOORWERTH. Blijkbaar behoorde onze meester dus tot de „Groot uurwerkmakers” die samen met de grofsmeden in één gilde ²⁾ vereenigd waren. Het opschrift op dit uurwerk luidt: „JACOB DIRKS me fecit FRANEKER 1701”.

Tot de „cleyn uurwerkmakers” daarentegen heeft behoord FOLKERT WIJNGAARDEN, van wien ik een zilveren horloge kon opsporen. Het is blijkbaar uit denzelfden tijd als- en heeft in de bewerkte deelen ook een volkomen stijlovereenkomst met dat van zijn naamgenoot uit Sneek. Beide hebben een zilveren wijzerplaat met reliefwerk en zwart ingevulde uur- en minuutcijfers. Bij beiden is het midden van de wijzerplaat à jour bewerkt op geel koperen ondergrond, voorzien van datumaanwijzing en

¹⁾ Leeuwarder Courant 1768 no. 832.

²⁾ Zie hiervoor bl. 232.

gegraveerd opschrift „Wijngaarden”. Ook de werken met zeer fraaie kloven, pilaartjes en andere onderdeelen zijn, ofschoon niet gelijkvormig toch van dezelfde opvatting. Alleen de losse buitenkasten zijn verschillend. Die van het Sneeker horloge is spaarzaam versierd met een ingegraveerd monogram, die van het Franeker horloge is versierd met een mythologische voorstelling omgeven door lofwerk en emblemata. Deze kast is gesigneerd „MAURIS FECIT” en is afkomstig van een bekenden vervaardiger van bewerkte horloge-kasten uit omstreeks 1760.¹⁾ Deze horlogekast komt in stijl en bewerking overeen met die van den maker van horloge-kasten D. COCHIN²⁾, die tusschen 1735 en 1770 werkzaam was en van wiens hand ik ook kasten aantrof om in Friesland gebruikte horloges. Deze horloge-kasten maken oppervlakkig den indruk van drijfwerk. In werkelijkheid echter zijn ze gegoten en geciseleerd op zoo kunstige en smaakvolle wijze, dat ze de meeste gedreven horloges in kunstwaarde achter zich laten. In een door den Bolswarder horlogemaker A. VERINGA in 1892 bewerkte geschiedkundige beschrijving van de uitvinding der horloges, zag ik dat deze de „Cochin-kasten” beschrijft als „uitgewerkt en gedreven tegelijk”³⁾.

BOLSWARD. Hier is tusschen 1729 en 1732 een uurwerkmaker werkzaam geweest genaamd JACOP STEFFENS, van wiens hand een horloge wordt bewaard in het Museum van Tijdmeetkunde in het Gemeentelijk Museum te Amsterdam.

DOKKUM. Een vlak gebouwd horloge van Fransch model met geëmailleerde en met een landschap versierde

¹⁾ Zie Britten „Old clocks and their makers 4 th. ed.” p. 518.

²⁾ Zie Britten „Old clocks and their makers 4 th. ed.” bl. 444.

³⁾ Geschiedkundige beschrijving v. d. uitvinding der horloges (naar aanleiding van de verzameling Carl Marfels) in het Hollandsch bewerkt door A. Veringa, Bolsward 1892, bl. 57, fig. 64.

wijzerplaat en een door een kloof in brugvorm beschermd werk is geteekend J. G. BOORSMA te DOCKUM. Daar het horloge overigens nog voorzien is van het no. 6761 is het vrij zeker een fabriekshorloge uit het midden van de 19e eeuw, dat door vermelden horlogemaker verkocht is.

Wel werden ook te Dokkum staartstukklokken gemaakt o.a. door een F. PASMA, die daar omstreeks 1850 werkzaam was en wiens klokken van een bijzonder maaksel moeten zijn geweest. Ook gemelde BOORSMA schijnt zich met klokmaken bezig gehouden te hebben. Hij en vele anderen moeten leerlingen geweest zijn van Sjoerd Wiersma te Kollum, die volgens mijn zegsman als een eerste klok-maker bekend stond. Deze laatste gegevens zijn op mondelinge opgaven gebaseerd.

Zie hier wat ik heb kunnen vinden. Ik moest daarvoor allerlei bronnen gebruiken, die ik hiervoor zooveel mogelijk heb aangegeven. Sommige dezer bronnen (veilings-catalogi of mondelinge overleveringen) waren niet altijd even betrouwbaar. Ook in het voorkomen der adressen op uurwerken — vooral in den lateren tijd — ligt lang niet altijd het bewijs, dat die werken door den bedoelden persoon geheel of gedeeltelijk gemaakt zijn. Ofschoon ik getracht heb voorzichtig te zijn, zal ik dus de klippen der vergissingen en verkeerde gevolgtrekkingen niet altijd ontzeild hebben. Wie mij echter beter den weg kan wijzen of veiliger bronnen kan noemen, zal mij zeker aan zich verplichten.¹⁾

NANNE OTTEMA.

LEEWARDEN,
Maart 1923.

¹⁾ Een gedeelte der hiervoor beschreven voorwerpen van Oude Kunstnijverheid is in het Friesch Museum als vast bezit aanwezig.

Bovendien is aldaar van andere voorwerpen betrekking hebbende op het Oude Uurwerkmakersbedrijf een tijdelijke opstelling, die als illustratie van bovenstaand artikel, voor belangstellenden zeker het bezien waard zal zijn.